
प्रकरण पाचवे

उपसंहार

एकोणिसाव्या शतकातील मराठी साहित्य समाजनिष्ठ आहे. या साहित्याच्या निर्मित्तिप्रेरणा तत्कालीन समाजजीवनातच आहेत. इंग्रजी शिक्षणामुळे नवी दृष्टी प्राप्त झालेल्या तरुणांना स्वसमाजस्थितीची जाणीव झाली. इंग्रजी ज्ञानाने नवशिक्षितांची मने परिवर्तित होऊ लागली. पारचात्य जीवनदृष्टी आणि ब्रूहिदवाद यांच्या आधारे आपल्या समाजस्थितीची मीमांसा करणा-या सुधारकांनी सामाजिक सुधारणेची चळवळ सुरु केली. साहित्याचे क्षेत्रही या चळवळीपासून दूर राहू शकले नाही. या चळवळीमधल्या विचारांचे संस्कार तत्कालीन लेखकांवर होऊन त्यांचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यात हळूहळू उमटू लागले. एकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयनिर्मिती अनेक रूपानी झाली. परंतु या वाङ्मयात फारशी कलात्मकता आढळत नाही. असे असले तरी तत्कालीन समाजाच्या विशिष्ट गरजेतूनच हे वाङ्मय निर्माण झाले. या वाङ्मयाला सामाजिकतेचे अधिष्ठान प्राप्त झालेले दिसते. यामुळे पारचात्य ज्ञान विज्ञानामुळे नवशिक्षितांना जी नवी जीवनदृष्टी मिळाली ती या लेखनामागील प्रेरणा आहे. ऐहिक जीवन आणि लौकिक उन्नतीचे प्रश्न यांना त्यात प्राधान्य मिळाले. पारलौकिकापेक्षा लौकिक आणि पारमार्थिकतेपेक्षा आर्थिक अज्ञान अनेक गोष्टींकडे समाजाचे लक्ष वेधणे, नव्या पिढीला याची जाणीव करून देणे हा या वाङ्मयनिर्मितीमागील उद्देश होता. वैचारीक संघर्षातून या काळात साहित्याची निर्मिती झाली. एकूण एकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयाने अर्वाचीन मराठी साहित्याचा पाया घातला, हे मान्य करावे लागेल.

एकोणिसाव्या शतकातील नाटककार हे तत्कालीन सामाजिक चळवळीशी संबंधित होते. काही सामाजिक सुधारणा चळवळीचे पुरस्कर्ते होते तर काही सुधारणा विरोधी चळवळीचे कार्यकर्ते होते. नेहाडाचे कलावंत असण्यापेक्षा चळवळीमध्ये काम करणारे कार्यकर्तेच होते. हे त्यांच्या नाट्यलेखनातून दिसते. दोन्ही पक्षांच्या नाटकाकारांचे ध्येय एकच ते

म्हणजे आपल्या विचारांचा प्रचार करणे. म्हणूनच त्यांनी नाटकासारख्या माध्यमाचा आधार घेतला. एकाचवेळी अनेक लोकापर्यंत पोहचणारे माध्यम म्हणजे नाटक होय. ते सर्व थरांतील लोकांपर्यंत पोहोचत असल्याने अनुकूल प्रतिकूल विचार व्यक्त करण्यासाठी तत्कालीन नाटककारांना "नाटक" हा वाङ्मयप्रकार सोईचा वाटला. हे कलावंत साहित्यिक कार्यकर्तेच असल्याने आणि नाटकाचा उपयोग त्यांनी प्रचाराचे माध्यम म्हणून केल्याने त्यांच्या नाटयलेखनाच्या स्वस्मावर त्यांच्या ध्येयाचा परिणाम झाला आहे. नाटकाच्या कथानकाची बांधणी करताना, घटना व प्रसंगाची योजना करताना, व्यक्तिचित्रणे करताना, आपल्या प्रचारासाठी अनुकूल होतील हीच भूमिका प्रधान राहिली. त्यांच्या नाटकात व्यक्तीची स्वभावदर्शने नाहीतच. ती पात्रे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाने वावरत नसून नाटककारांच्या इच्छेनुसारच वावरतात, म्हणजेच तत्कालीन नाटककारांनी आपल्या विचारांच्या प्रचारासाठीच नाटकांच्या कथानकाचा, त्यातील व्यक्तिचित्रांचा वापर केला. त्यांच्या नाटयलेखनाला सामाजिक संदर्भ दिसतो. त्या संदर्भातूनच त्यांच्या नाटकांचे कथानक, त्यातील घटना व प्रसंग आकार घेतात.

"तृतीय रत्न" हे फुल्यांचे नाटक तत्कालीन समाजाच्या स्थितीचे निर्देशान करणारे आहे. उच्चवर्णियांनी शूद्रातिशूद्रांच्या केलेल्या शोषणाचे दर्शन घडविणे व शोषणाची कारणमीमांसा जनमानसापुढे ठेवणे ही फुल्यांच्या नाटयलेखनामागील प्रेरणा आहे. केवळ गरीबी व अज्ञानामुळे कृषी भटजोशाच्या भूलथापांना बळी पडतो. पोटी येणा-या सभाव्य मुलावरच्या प्रेमापोटी ऐपत नसताना कर्ज काढून तो धर्मसंकट निभावण्याचा प्रयत्न करतो. आहोरात्र काबाऊकष्ट करून कसाबसा उदरनिर्वाह चालविण्याच्या शूद्रातिशूद्रांचे धर्माच्या नावाखाली शोषण करणा-या भिक्षुशाहीवर फुल्यांनी कडाडून हल्ला केला आहे. मूर्तिपूजा, जप- अनुष्ठान, व्रतवैकल्ये, जोपर्यंत या समाजात चालू आहेत, तोपर्यंत भिक्षुकीचे बंड चालू राहाणार आणि फुल्यांची खात्री होती. म्हणूनच फुल्यांनी मूर्तिपूजेवर प्रहार केलेले आहेत. भिक्षुशाही, अंधश्रद्धा मूर्तिपूजा या स्वार्थी गाडून टाकणारी एक शक्ती म्हणजे शिक्षण

देवधर्माच्या नावावर शाद्रातिशाद्राच्या अडाणीपणाचा फायदा भटभिक्षू घेतात. नाना प्रकारच्या अंधश्रद्धा आणि भीळसट समजूती शाद्रातिशाद्राघर लादतात व त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांची पिळवणूक करतात, त्यांना लुबीडतात. त्यांची फसवणूक करतात. शिक्षण घेऊन शाहाण्या बनलेल्या जनतेची फसवणूक ते करू शकणार नाहीत. म्हणून ज्ञान म्हणाजे तृतीय रत्न अशी संकल्पना फुल्यांनी मांडली आहे.

फुल्यांच्या या नाटकातील व्यक्तिचित्रणे स्थूल व भडक वाटतात. फुल्यांना या नाटकातून स्वमतान्या प्रचार करावयाचा असल्याने सामाजिक प्रबोधनावरच त्यांनी भर देणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे पात्ररेखाटने भडक व बटबटीत होणे अटक आहे. फुल्यांच्या लेखनशैलीमध्ये स्पष्टोक्ती, उपहास, उपरोध, व आवेशाही आढळतो. बोलीभाषेचा वापर, परछडपणा, कासण्याचा कळकळा, अर्थाहीत्व, व चित्रमयता ही फुल्यांच्या लेखनशैलीची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये या नाटकात आढळतात.

१८५५ साली लिहिलेले मराठीतील हे पहिले सामाजिक नाटक आहे. हे नाटक दक्षिणा ग्राईज कमिटीकडे फुल्यांनी पाठविले होते, पण भिडस्त भटसभासदांच्या आग्रहामुळे युरोपियन सभासदांचे काही चालेना तेव्हा त्या कमिटीने त्यांचे नाटक नापसंत केले. तत्कालीन काळात या नाटकाची अशाप्रकारे उपेक्षा झालीच पण पृढेदेखील वाङ्मयाच्या इतिहासकारांनाही त्याची आठवण झाली नाही. समाजजागृतीसाठी आणि समाजप्रबोधनासाठी स्वादाच्या माध्यमाचा उपयोग करून "तृतीय रत्न" सारखे नाटक फुल्यांनी लिहिले. नाट्यगुणांच्या आणि नाट्य-तंत्राच्या दृष्टीने जरी ते सामान्य असले तरी तत्कालीन समाजस्थितीचे प्रतिबिंब त्यात उमटले आहे.

१८५९ साली माझ्यावकरांनी "व्यवहारापयोगी नाटक" लिहिले. विशिष्ट अशा सामाजिक समस्येपेक्षा परागतीला कारणीभूत होणा-या

आता ज्या सर्वसामान्य प्रवृत्ती, चाली व समज होते त्यापासून परावृत्त करणे ही माझावकरांची नाट्यलेखनामागील भूमिका आहे. या नाटकांतून त्यांची सामाजिक प्रश्नासंबंधीची आस्था प्रकट झाली आहे. मनुष्य अविचाराने वागला असता त्यास कोणाकोणाच्या अडकणी येतात, व त्यापासून तो प्रापंचिक आणि पारमार्थिक सुखास कसा अंतरतो हे दाखविण्याकरिता माझावकरांनी हा नाटकस्य निबंध लिहिला. मुलांचे लहानपणी लग्न करण्यात व लग्नात अडेजावीने वावगे खर्च करण्यात आमचे लोक किती उत्सुक असतात. हे माझावकरांनी या नाटकांतून दाखवून दिले आहे. तत्कालीन पीढरपेशा मध्यमवर्ग, लोकरिती, स्त्री आणि परंपराना शरणा जात होता, गतानुगतिक परंपराना नाकारण्याचे धैर्य त्यांच्या ठिकाणी नव्हते, लग्न ही होसेमोजेची बाब मानून त्यावर अनावश्यक खर्च करण्याची त्यांची प्रवृत्ती होती हे माझावकरांनी दाखविले आहे. तसेच मुला-मुलींचे बालपणी लग्न करणे किती अनिष्ट आहे हेही दाखवून दिले आहे. लग्नात होणारा अनाठायी खर्च व लग्नपंक्ती होणारे नायकिनीचे नाच या तत्कालीन अनिष्ट प्रथांचा माझावकरांनी निषेध केला आहे.

इंग्रजी वाङ्मयाच्या प्रभावाने नाटक या वाङ्मयप्रकाराविषयीची नवी संकल्पना आकार घेण्याच्या काळात हे नाटक लिहिले गेले. नाटक आणि निबंध यांच्या सीमारेषा निश्चित न झालेला हा कालखंड होता. माझावकरांनी केलेल्या नाटकस्य निबंध या उल्लेखावरून हे स्पष्ट होते. अज्ञानाकडून लौकिकाकडे वळण्याची ही प्रारंभिक अवस्था होती. म्हणूनच नाटयत्त्राच्या व नाट्यगुणाच्या दृष्टीने हे नाटक आदी सामान्य आहे. कलादृष्ट्या या नाटकात काहीच नसले तरी काळाच्या दृष्टीने हे महत्त्वाचे नाटक ठरते.

कथा, कादंबरी, नाटक आदी साहित्यप्रकारात विविध प्रयोग आज होत असले तरी साहित्यप्रकार म्हणून त्यांचे काही एक रूप आज स्थिर झालेले दिसते. ही स्थिरता येण्यापूर्वीची अवस्था काय होती,

हे साहित्यप्रकार कसकसे आकार धारण करित होते त्यांचा विकासक्रम अभ्यासणे ऐतिहासिक दृष्ट्या गरजेचे आहे. म्हणून " तृतीय रत्न" व " व्यवहारोपयोगी नाटक " यांची साक्षीदार म्हणून जाणीवपूर्वक या अभ्यासासाठी निवड केली. व्यवहारोपयोगी नाटक हे पांढरपेशा मध्यमवर्गीयांच्या जीवनाचे व प्रश्नांचे चित्रण करणारे, तर तृतीय रत्न नाटक हे शूद्रातिशूद्रांच्या व्यथा व शोषण यांचे चित्रण करणारे आणि दोन वेगवेगळ्या स्तरांचे प्रतिनिधित्व ही नाटके करतात. तत्कालीन मराठी साहित्यात जो समांतर वाङ्मयीन प्रवाह म. फुले यांनी सुरू केला, त्याचा " तृतीय रत्न " हा पुरावा आहे.

वाङ्मयेतिहासलेखन हे जसजशी सामग्री उपलब्ध होते तसतसे बिंदूबिंदूने पुढे सरकत रहाते. वरील नाटकांचा अभ्यास त्या बिंदूंच्या अंशाइतका जरी उपयुक्त ठरला तरी पुरेसे आहे.

संदर्भ सूची
=====

१. रानडे, गो. मो.
महाराष्ट्रातील समाजविचार
सुविचार प्रकाशन मंडळ
पुणे, प.आ. १९७१.
२. सहस्रबुद्धे, पृ.ग. (सं.),
लोकहितवादींची शतपत्रे
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन
पुणे, चौ. आ. १९७२.
३. जोशी, ना. वि.
पुणोवर्णन
साहित्य सहकार संघ प्रकाशन
मुंबई, दु. आ. १९७१.
४. पद्मनजी, बाबा
अस्फोटदय
बॉम्बे ट्रस्ट अँड बुक सोसा.
मुंबई, पुनर्मुद्रणा, १९६३.
५. फडके, य.दि. (सं.)
महात्मा फुले समग्र वाङ्मय
म.रा. सा. सं. मंडळ
सु. पा. आ. १९९१.
६. प्रियोळकर, अ.का. (सं.)
दादोबा पांडुरंग : आत्मचरित्र व चरित्र
दवळे प्रकाशन
प.आ. १९४७

७. पारीख, गोवर्धन व पारीख इंदुमती (सं.)
लोकहितवादी समग्र वाङ्मय, खंड १
 म.रा. सा.सं.मंडळ,
 प.आ.१९८८.
८. माडगावकर, गो. ना.
मुंबईचे कर्ण
 मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय
 दु. आ. १९६१.
९. बट्टिके, रा. शां.
एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्राची सामाजिक पुर्नघटना,

 भाग १
 प्रकाशक,
 प.आ. १९६२.
१०. रानडे, रमाबाई
आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी

 आर्यभूषण मुद्रणालय
 सा. आ. १९५३.
११. जांभेकर, ग.गं. (सं.)
आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर: जीवनवृत्त व लेखसंग्रह, खंड ३

 लोकशिक्षण
 पुणे, १९५७.
१२. जोग, रा. श्री. (सं.)
मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ४

 म. सा. परिषद
 पुणे, दु. आ. १९७३.

१३. सरदार, गं. बा.
अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका

प. आ. १९३७.
१४. केतकर, गोदावरी
भरतमुनीचि नाट्यशास्त्र
पॉप्युलर प्रकाशन
मुंबई, द. आ. १९६३.
१५. बनहट्टी, श्री. ना.
मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय

पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९५९.
१६. देशपांडे, वि. भा. (सं.)
नाट्यसमीक्षा: काही दृष्टिकोन

मेहता पब्लिशिंग हाऊस
पुणे, १९८५.
१७. ऋट, गो. के.
लेख : नाटक : स्वप्न आणि तंत्रविचार
ग्रंथ : ब्रम्हे, मो. द. व इतर (सं.)
मराठी नाट्यतंत्र
सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे.प.आ. १९६४,
१८. फडके, ना. सी
प्रतिभासाधन

देशमुख आणि कंपनी
पुणे, आ. आ. १९६३.
१९. गौमकाळे, द. रा.
रंगभूमीच्या परिसरात (नाट्यविषयक लेखसंग्रह)
सिटी बुक स्टॉल
पुणे, प.आ. १९६४.

२०. छाडेकर, वि.स.
अभिषेक
 देशमुख आणि कंपनी
 पुणे, प.आ. १९७१.
२१. साठे, वि. द.
मराठी नाट्यरचना, तंत्र आणि विकास
 व्हीनस बुक स्टॉल
 पुणे- १९५५
२२. सहस्रबुद्धे, पृ.ग.
स्वभावलेखन
 मॉडर्न बुक डेपो, पुणे.
२३. गोमकाळे, द.रा.
वरेरकर आणि मराठी रंगभूमी
 प.आ. १९५८.
२४. देसाई, व. शां.
नट, नाटक आणि नाटककार
 कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन
 पुणे, १९५६.
२५. जोशी, अण्णा मार्टेड
संगीत सौभाग्यरमा अथवा वैधव्यदुःख विमोचन
 निर्णयसागर
 मुंबई, १८८४.

२६. वाळ्वेकर, मो. नि.
नीलदर्पण

मराठी भाषांतर
२७. चितळे, म.बा.
मनोरमा

इंदुप्रकाश
मुंबई, १९७१.
२८. गुदेकर, श्रीराम
महात्मा फुले, विचार आणि वाङ्मय
प्रतिमा प्रकाशन
पुणे, प.आ. १९९२
२९. फडके, य. दि.
व्यक्ति आणि विचार
श्रीविद्या प्रकाशन
पुणे, प. आ. १९७९.
३०. नसिराबादकर, ल. रा.
प्रबोधनाचा पूर्वरंग

हेमंत प्रकाशन, कोल्हापूर
प.आ. १९९२.
३१. माडगावकर गो. ना.
व्यवहारोपयोगी नाटक

मुंबई, १८५९.

नियतका लिके
=====

१. पुरोगामी सत्यशोधक
एप्रिल - जून १९७९
२. अस्मितादर्श
एमेजु, १९८६
वर्ष १९, अंक २
३. मराठी संशोधन पत्रिका
वर्ष १२, अंक ३, एप्रिल १९६५.